

H.J. Witteveen

H.J. Witteveen: professor, politicus, mens op zoek naar harmonie (1921-2019)

door Jan Middendorp¹
Professor, politicus, mens

Met Johannes Witteveen (1921-2019) is een inspirerend en respectvol mens heengegaan. Een econoom en liberaal politicus op zoek naar harmonie, waar hij als aanhanger van de soefi religie een voorkeur voor had. Witteveen was geparenteerd aan de schilder Van Gogh. Zijn vader was ingenieur, hoofd van de afdeling Stadsuitbreiding en Gebouwen in Rotterdam en later een van de oprichters van het ingenieursbureau Witteveen + Bos. Zijn grootvader via moederszijde, was de wethouder, sociaaldemocraat en economisch pamflettist F. Wibaut. Nadat hij eind jaren veertig hoogleraar in de economie

werd, was hij zo'n 75 jaar actief op het snijvlak van wetenschap en politiek. Met zijn werk als wetenschapper en politicus heeft hij grote invloed gehad op de Nederlandse economische politiek en de werkwijze van instituties als het Centraal Planbureau (CPB) en De Nederlandsche Bank (DNB).

Al in zijn jeugd, die hij doorbracht in Rotterdam, werd hij politiek actief. Zelf dacht hij dat hij vlak nadat de VVD was opgericht lid was geworden. Omdat de liberalen van het eerste uur geen centrale ledenadministratie bijhielden is dat niet meer met zeker-

heid vast te stellen. Zeker is dat Witteveen, al voordat de VVD werd opgericht actief was in de liberale politiek. Al in 1946 schreef hij in het liberale jongerenblad *Slaet op den Trommele* over maatschappelijke ordening en economie. Zijn grootmoeder vroeg hem dat jaar in een brief, in reactie op een opstel dat hij schreef over het werkloosheidsvraagstuk dat hij haar toestuurde: “zal men in de Partij van de Vrijheid voor grote perspectieven belangstelling hebben?” (Nationaal Archief 1946). Deze PvdV was een van de liberale partijen die in 1948 opging in de VVD.

Op het snijvlak van wetenschap en beleid

Van 1948 tot 1963, voordat hij minister van Financiën werd, was Witteveen al een beeldbepalend econoom. Hij was in Nederland een voorloper in de keynesiaanse macro-economie en het gebruik van de economische modellen van Jan Tinbergen, bij wie hij *cum laude* promoveerde. Naast de Engelse econoom John Maynard Keynes was de sociaaldemocraat Tinbergen, die 70 jaar geleden de eerste directeur van het CPB werd, een belangrijke inspiratiebron voor Witteveen. De band tussen Witteveen en Tinbergen weerspiegelt de open houding die hij voor ideeën van politiek andersdenkenden had. Wetenschappelijke analyse was voor Witteveen, naast andere overwegingen zoals ideologische of religieuze, een van de bouwstenen om de economische politiek vorm te geven. Witteveen was overtuigd van de waarde van wetenschap voor de economische politiek. Hij leverde in de jaren veertig en vijftig vanuit de wetenschap een

belangrijke bijdrage aan het economisch beleid. Daarbij overschreed hij regelmatig de grens tussen wetenschap en politiek. Tot hij definitief overstapte van wetenschap naar de politiek, was hij wat wel genoemd wordt een 'grenswerker'. Een wetenschapper die zijn ideeën niet binnen de ivoren toren hield maar actief naar buiten bracht. Nog voordat het CPB begin jaren zestig de Macro Economische Verkenningen publiceerde schreef Witteveen in *Economisch Statistische Berichten* (ESB) jaarlijks een analyse van de Rijksbegroting. Deze artikelen hadden grote invloed op het maatschappelijk en politiek debat, ook omdat zij, dankzij de nieuwe modelmatige economische benadering van Tinbergen, vaak zeer direct bruikbaar waren voor beleidsmakers. Hij was daarmee een voorloper in wat nu in de politiek het “doorrekenen van beleid” genoemd wordt.

Liberale economen van voor de oorlog zoals N.G. Pierson, E.C. van Dorp en C.A. Verrijn Stuart baseerden zich vooral op de Oostenrijkse School (Vermaat 1987). Witteveen sloeg een nieuwe koers in. “In het begin was de VVD nog vreselijk conservatief en ik ben na de oorlog begonnen te zeggen: ik ben voor een vrije economie maar met randvoorwaarden, dus geen *laissez-faire*” (Interview Witteveen 2015). De begrotingspolitiek viel nadrukkelijk onder die randvoorwaarden. Die was voor Witteveen voortbouwend op de ideeën van Keynes een krachtig instrument voor beleidsmakers om het onstuimig economisch leven te stabiliseren. Deze vernieuwende voorstellen ondervonden bij de VVD-volksvertegenwoordigers

op economisch en financiële onderwerpen weinig weerstand. Dat gold voor H.F. van Leeuwen, die van 1952 tot 1963 lid was van de Tweede Kamer en voor J. de Wilde, die van 1956 tot 1974 in de Eerste Kamer zat. Zij citeerden regelmatig in de Staten-Generaal Witteveens wetenschappelijke publicaties. Zowel Van Leeuwen als De Wilde waren van huis uit bankiers, geen wetenschappers. Dat gold niet voor S. Korteweg, die van 1959 tot 1963 voor de VVD in de Tweede Kamer zat. Deze voormalig hoogleraar uit Groningen had een zeer veelgebruikt leerboek voor economen op zijn naam staan. Daarin verwees hij naar de sluitende begroting en gouden standaard. Witteveen had in een recensie van Korteweg's boek eind jaren veertig al aangegeven dat dit vooroorlogs economisch denken voor Witteveen niet terug hoefde te komen. Keynes had immers een nieuwe weg gewezen.

In 1954 was Witteveen een van de oprichters van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme. Na de oprichting maakte hij 36 jaar deel uit van het curatorium en was hij lid van de redactie en redactieraad van *Liberaal Reveil*, het blad van de TeldersStichting. In de oprichtingsaankondiging schreef H.A. Korthals dat de TeldersStichting tot doel had “vraagstukken van maatschappelijk belang, in het bijzonder die van staatkundige, economisch of juridische aard te onderzoeken”. Zij wilde haar doelen bereiken “door de desbetreffende studiën, de vastlegging der uitkomsten ervan in de geschriften en de bekendmaking hiervan”. Dat klinkt

wetenschappelijk. Een minder academisch tintje gaf de toevoeging “dat de stichting om haar doelen te bereiken verder alle rechtens geoorloofde middelen wil gebruiken” (TeldersStichting 1954). De stichting was een vehikel waarmee wetenschappers zoals Witteveen ideeën konden overdragen aan de liberale politici. Dit soort “transmissie van ideeën van wetenschap naar beleid” was belangrijk voor de effectiviteit van dat beleid.

In de jaren vijftig brachten de liberale auteurs bij de TeldersStichting, opvallend genoeg, hun wetenschappelijke inzichten als collectief naar buiten. Het is daardoor niet altijd precies vast te stellen welke stukken Witteveen schreef. Het curatorium redigeerde en becommentarieerde, wederom opvallend voor liberalen, alle publicaties. Witteveen was zo als auteur of medeauteur bij veel van de publicaties van de stichting betrokken. Van het vierde geschrift *Conjunctuurpolitiek, het strategische punt voor een liberaal beleid* (1959), was Witteveen de hoofdauteur. 20 jaar wetenschappelijke vooruitgang, zo stelde Witteveen daarin, had de weg gewezen naar een nieuwe economische politiek. Een politiek waarmee een evenwichtige economische ontwikkeling bewerkstelligd kon worden. Om het doel van een vrije economie te bereiken moesten liberalen ook, van oudsher, en op het eerste gezicht niet-liberale middelen inzetten. Onder die niet-liberale middelen viel voor Witteveen nadrukkelijk het ingrijpen in het economisch leven met de begrotingspolitiek. Met deze, vanuit de vooroorlogse economiebeoefening bezien, radicale ideeën zette hij

via de TeldersStichting de toon in zijn partij op het gebied van de economische politiek.

Partijpoliticus

In 1961 stemde de VVD-fractievoorzitter in de Eerste Kamer Harm van Riel als enige in zijn fractie voor de Prijzenwet. Hij ging daarmee in tegen het advies van de VVD-woordvoerder Witteveen. In zijn stemverklaring benadrukte Van Riel dat hij op theoretische gronden tegen de wet was (Verheijen 2016, 88). Omdat Van Riel niet bekend stond als een theoretisch econoom had dit waarschijnlijk echter vooral politieke redenen.

Witteveen was een wetenschapper in de politiek maar zeker ook partijman. Gaandeweg de naoorlogse jaren werd hij een belangrijk en gewaardeerd figuur in de VVD. Ten eerste door de rol die hij als wetenschapper speelde bij het ontwikkelen van de liberale economische politiek. Ten tweede omdat hij zich als jonge talentvolle wetenschapper niet verhe-

ven voelde boven de partijpolitiek. Witteveen verzorgde de sessies over liberale economische politiek tijdens de 'algemene oriënteringscursus politiek' die Van Riel organiseerde voor jonge VVD-leden. Hij stak veel tijd in de VVD, een partij die weinig macht had in die tijd. Immers na het ministerschap van D. Stikker had de VVD geen minister geleverd voor de naoorlogse rooms-rode kabinetten. Hij viel in die tijd op in de top van de partij en al in 1948 citeerde partijoprichter P. Oud, Witteveen bij de algemene politieke beschouwingen in een betoog over de Nederlandse woningmarkt (Handelingen Tweede Kamer 1948, 177). Bij de formatie van het kabinet-De Quay in 1959 stond Witteveen op het lijstje van VVD-kandidaten voor een mogelijke ministerschap. De Katholieke Volkspartij (KVP) wilde echter J. Zijlstra van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) als minister van Financiën (Van den Berg 1999, 121). In aanloop naar de verkiezingen vier jaar later wilden de VVD-kamercentrales,

aangevoerd door Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, de partij vernieuwen. Partijvoorzitter en lijstrekker Oud besloot in dat proces plaats te maken. Witteveen was de beoogde nieuwe partijvoorzitter (Korthals Altes 2017, 46). Omdat hij na de verkiezingen minister van Financiën werd ging dat niet door.

Op partijbijeenkomsten was Witteveen zeer aanwezig. Eind jaren zestig pleitten enkele VVD-afdelingen voor een inflatiecorrectie op de inkomstenbelasting. Witteveen verzette zich hiertegen. Hij zag de inkomstenbelasting als een rem op inflatie in tijden van opgaande conjunctuur. Door een inflatiecorrectie zou deze worden weggenomen en daardoor *de facto* bij voorbaat de strijd tegen inflatie opgegeven worden. Nadat hij het partijcongres had toegesproken haalde het idee het verkiezingsprogramma van de VVD niet. Het werd een pyrrusoverwinning want hoewel Witteveen op basis van theoretische overwegingen zijn zaak in de partij succesvol wist te bepleiten, had de VVD politiek gezien het nakijken. De KVP was minder strikt in de leer en nam het idee op in haar verkiezingsprogramma. Niet lang daarna werd het in het kabinet-De Jong, door Witteveen zelf als minister van Financiën, ingevoerd. Een tweede voorbeeld is de tegenbegroting die de VVD in 1965 indiende. Deze werd door Th.H. Joekes ingediend maar was grotendeels van de hand van Witteveen (Vonhoff 1998). Die kon daarbij voortbouwen op de analyses die hij eerder als wetenschapper van de begroting maakte. Politiek gezien was de tegenbegroting een flinke stunt. Andere partijen begonnen ook tegenbegrotingen maken

en het CPB ging deze doorrekenen. Zo kreeg dit instituut haar unieke rol als economische scheidsrechter bij onze verkiezingen.

Ministerschappen en het IMF

Tijdens zijn ministerschappen op Financien kwam Witteveen soms hard in aanraking met de realiteit van de politiek en vooral met de verschillen in logica, taal en afwegingskader tussen economen en politici. Als Witteveen in 1960 in een strategisch beraad rondom de formatie voorstelt de ministerspost van Financiën te claimen in een tijd waarin de belastingen verlaagd kunnen worden, antwoordt fractievoorzitter Oud: “Ik merk nu, dat mijn jonge vriend Witteveen nog weinig politieke ervaring heeft. Een minister die de belastingen verhoogt wordt eerder populair dan een die ze verlaagt. Daarvan vindt men toch dat het te weinig is en dat een ander er veel meer profijt van heeft dan de klager” (Vonhoff 1998, 203). Witteveen zal vaker met dit soort politieke zienswijze geconfronteerd zijn tijdens zijn ministerschappen. Zijn tijd als minister van Financiën in het kabinet-Marijnen (1963 – 1965) duurde kort. Net lang genoeg om in 1964 een aantal belastingwetten tot stand te brengen. Toen het kabinet net een jaar op weg was sprak hij zijn zorgen uit over de toestand van de economie. Hij slaagde er echter niet in de vele financiële wensen van zijn collegaministers in te nemen waardoor de begroting snel verslechterde. Door de val van het kabinet in 1965 heeft hij daarna ook geen tijd gehad om zich te revancheren en de zaken financieel op orde te brengen. Het kabinet-De Jong (1967– 1971), waarin

hij weer optrad als minister van Financiën, was succesvoller. Dat zat zijn termijn wel uit. Witteveen bracht de Wet op de omzetbelasting waaronder de invoering van de BTW tot stand en introduceerde in 1971 de wiebeltax. De laatste is een neerslag van zijn wetenschappelijk werk omdat het, in lijn met de keynesiaanse theorie, beleidsmakers een krachtig conjunctuurinstrument gaf. In het kabinet-De Jong probeerde Witteveen ook een verschuiving in gebruik van auto naar fiets en openbaar vervoer, via tolheffing, te bewerkstelligen. Het werd hem door ambtenaren sterk afgeraden (Drees 2000, 134). Ook hier baseerde Witteveen zich op een Teldersgeschrift waaraan hij tussen zijn ministerschappen had meegewerkt: *Ruim baan, meer wegen en doelmatiger weggebruik door prijsmechanisch rijden en parkeren* (1967). Hierin werd de essentie van rekeningrijden besproken. Dat is dus niet alleen een recente discussie onder liberalen.

Tijdens de kabinetsformatie van het kabinet-Biesheuvel I bleek het begrotingstekort veel groter dan de laatste voorjaarsnota van Witteveen, die vlak voor de verkiezingen van 1971 naar de Tweede Kamer was gestuurd. De Tweede Kamer wilde onderzoeken of Witteveen, de zaken bewust te gunstig had voorgesteld. Dat werd een majeur politiek punt en natuurlijk zeer van belang voor Witteveen. Er werd op verzoek van de Tweede Kamer een commissie ingesteld onder leiding van A. Vondeling en Witteveen besteedde zelfs veel tijd aan het zuiveren van zijn naam. Hij organiseerde wat door de kranten omschreven werd als colleges

over de achtergronden van zijn omstrede voorjaarsnota aan de commissie-Vondeling, Tweede Kamer en journalisten (De Telegraaf 1971). De commissie-Vondeling concludeerde in juni 1972 dat Witteveen geen blaam trof. Zo was G.H. Veringa, de KVP-minister van Onderwijs en Wetenschappen, vroegtijdig gewezen op mogelijke begrotingsoverschrijdingen door de minister van Financiën. Deze had daar niet op gereageerd. Veringa had het, aldus het rapport, te druk gehad met de verkiezingsstrijd (NRC Handelsblad 1971). Een episode die illustreert hoe een collega-minister van Witteveen had gekozen voor politieke campagne in plaats van, zoals Witteveen zelf, tot het einde te werken aan het financieel beleid van het kabinet.

Snel na zijn tweede ministerschap werd Witteveen in 1973 directeur van het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Tot op de dag van vandaag is hij de enige Nederlander die deze functie bekleedde. Als wetenschapper, Eerste Kamerlid en minister van Financiën, had hij altijd op basis van analyse en theorie voorstellen gedaan voor concrete actie. Deze aanpak, waarmee hij bij problemen oplossingen zocht en vaak met inbegrip van de financiering ervan, paste bij het IMF. De relatie tussen theorie en praktijk was bij het Fonds directer dan in de Nederlandse politiek zo constateerde hij later. “Bij het IMF was de weg van economische analyse naar de praktijk eigenlijk veel korter en effectiever. Als landen bij tekorten problemen gingen geven kon met economische analyse worden gezegd, hoe je dat kon corrigeren” zei hij terugkijkend op die periode (Inter-

view Witteveen 2015). Witteveen speelde bij het Fonds een bepalende rol bij de financiële crisis in het Verenigd Koninkrijk in 1977 en de oliefaciliteit en Witteveen-faciliteit in 1974 en 1975. Met de olie- en Witteveen-faciliteit probeerde het IMF de wereldeconomie weer op gang te brengen. Deze was begin jaren zeventig gestokt door een aanbodschock vanuit de oliemarkt die monetaire onevenwichtigheden veroorzaakte en de inflatie versnelde. De twee oliefaciliteiten waren Witteveens economische theorie in actie. Zij werden grotendeels bedacht en aan IMF-landen verkocht door Witteveen zelf.

Slotopmerkingen

Witteveen was geen typische partijpoliticus en ook in zijn politiek handelen werd hij steeds door inhoudelijke overwegingen gedreven. De partijpolitiek was geen doel op zich maar een middel om zijn ideeën in de praktijk te brengen. Op basis van zijn wetenschappelijke werk wilde hij een maatschappelijke orde gebaseerd op de vrije ondernemingswijze productie, maar dat betekende geen *laissez-faire*. De overheid moest het economisch leven op strategische punten inkaderen, bijvoorbeeld met een activistische conjunctuurpolitiek. Zijn op Keynes en Tinbergen geïnspireerde aanpak was praktisch en gericht op 'aanpakken en aanpassen'. Tot het eind van zijn leven bleef hij met de ideeën die hij als wetenschapper ontwikkelde betrokken bij lands- en internationale politiek. In 2010 zou hij het gloednieuwe kabinet-Rutte I, hoewel geleid door de VVD'er, bekritisieren en een expansievere budgettaire politiek adviseren. Ook tijdens de eurocrisis schreef hij

in ESB en in de *Financial Times* over wat in zijn ogen de oplossing moest zijn en ging hij op bezoek bij het IMF om deze toe te lichten.

Zijn ideeën over de relatie tussen wetenschap en beleid zijn zeer actueel in een tijd waarin wetenschap en feiten vaak vermengd worden met de emotie van de politiek. De stabiliteit en betrouwbaarheid van de kanalen waarlangs ideeën uit de wetenschap naar beleid reisden waren cruciaal voor de werking van de democratie. Over het samenspel van analyse en normatieve overwegingen in de samenleving schreef hij: "Wetenschap en religie zijn dus in veel opzichten tegengesteld aan elkaar. Beide vervullen een bijzonder belangrijke rol. Als ze in conflict raken, wordt dat heel pijnlijk en gevaarlijk voor onze cultuur en ons geweten" (Witteveen 2001, 25). Hij heeft vanuit zijn zoektocht naar een zo goed mogelijke analyse van het economisch leven altijd gewerkt om dat laatste te voorkomen en bleef zijn energie en kennis tot op hoge leeftijd geven om waar conflicten dreigden harmonie te brengen.

J. Middendorp (e-mail: jan@janmiddendorp.nl) is lid van de Tweede Kamer voor de VVD (zie www.janmiddendorp.nl).

Literatuurlijst

- Van den Berg, J.J., *Deining: Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970*, Kampen, 1999.
- Boudrez, J.A., Oort, C.J., Witteveen, H.J., *Ruim baan. Meer wegen en doelmatiger weggebruik door prijsmechanisch rijden en parkeren*, Telders-geschrift 17, Den Haag, 1967.

- Drees, W.B., *Gespiegeld in de tijd; de nagelaten autobiografie*, Amsterdam, 2000.
- ‘Handelingen Tweede Kamer 1947-1948’, Den Haag, 1948.
- Interview met H.J. Witteveen, Wassenaar, gehouden op 29 september 2015.
- Korthals, H.A., ‘De Prof. Mr B.M. Telders-Stichting in het leven geroepen’, in: *Vrijheid en Democratie*, 1954, nr. 299.
- Korthals Altes, F., *Zeven politieke levens. Herinneringen in dossiers*, Amsterdam, 2017.
- Middendorp, J., ‘Opening namens de Pieter Hennipman Stichting’, in: *Het gesproken woord*, 2011, pp. 6-8.
- Nationaal Archief, Doos 59: *Brief M. Wibaaut-Berdenis van Berlekom aan Witteveen*, nr. 2.21.370, Den Haag, 1946.
- ‘Tekorten nauwelijks schuld van Witteveen’, *NRC Handelsblad*, 30 december 1971.
- Verheijen, M., *Harm van Riel: Een rechtse provo*, Amsterdam, 2016.
- Vonhoff, H.J.L., *Liberalen onder één dak*, Den Haag, 1998.
- Witteveen, H.J., *Conjunctuurpolitiek. Het strategische punt voor een liberaal beleid*, Teldersgeschrift 4, Den Haag, 1959.
- Witteveen, H.J., *Soefisme en Economie*, Deventer, 2001.
- ‘Witteveen treft geen blaam: commissie over supergroot “gat”’, *De Telegraaf*, 30 december 1971.
- Zuidema, J.R., ‘C.A. Verrijn Stuart: Vertegenwoordiger van de Oostenrijkse School in Nederland’ in: Klant, J.J., Vermaat, J., Zuidema, J.R., *Van liberalisten tot instrumentalisten: anderhalve eeuw economisch denken in Nederland*, Leiden, 1987, pp. 117-140.

I. De auteur dankt F. Korthals Altes en A. Szász† voor het delen van enkele inzichten over Witteveen in de VVD in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw.

